

Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

The Journal of Near East University Faculty of Theology

ISSN: 2148-6026 | e-ISSN: 2687-4121

Haziran / June | 2023/9/1

NÛR VE ZULMET/KARANLIK KAVRAMLARI ÜZERİNE TASAVVUF MERKEZLİ BİR İNCELEME

A Sufi Perspective on The Conceptions of Nur and Zulmet

SEVDA AKTULGA GÜRBÜZ

Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı, Van, Türkiye.

Assistant Professor, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of
Basic Islamic Sciences, Department of Sufizm, Van, Türkiye.

ysfgrbz65@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1450-4632

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 25.01.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 15.03.2023

Yayın Tarihi | Published: 15.06.2023

Atıf | Cite as

Aktulga Gürbüz, Sevda. "Nûr ve Zulmet/Karanlık Kavramları Üzerine Tasavvuf Merkezli Bir İnceleme".
Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/1 (Haziran 2023), 56-68.

<https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2023.9.1.04>

Aktulga Gürbüz, Sevda. "A Sufi Perspective on The Conceptions of Nur and Zulmet". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 9/1 (June 2023), 56-68. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2023.9.1.04>

İntihal | Plagiarism

Bu makalenin ön incelemesi alan editörü, içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

The preliminary review of this article was reviewed by the field editor and the content review was reviewed by two external reviewers using the double-blind peer-review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by scanning for similarity.

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY- NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makedir.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Nûr ve Zulmet/Karanlık Kavramları Üzerine Tasavvuf Merkezli Bir İnceleme

Öz

Eski çağlardan beri ışık, çeşitli dinî telakkiler ve gnostik (irfanî) akımlarda hem ilâhî varlık veya tecellîleri hem de mânevî aydınlanmayı ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. İslâm toplumunun başından beri ilişki içinde bulunduğu eski kültür havzalarında ışık-karanlık sembolizminin merkezî bir önem taşıdığı ve çokça kullanıldığı görülmektedir. Nûr ve zulmet karşıtlıkların çatışması olarak görülse de birbiri içerisinde bütünlük oluşturan iki kavramdır. Düalist dinlerin (gnostik) yapısında nûr; ışık tanrısına zulmet; karanlık tanrısına tekabül eden ontolojik tanımlamalardır. Bu anlayışta iyilik ile kötülük, ışık ve karanlığın birbirinden ayrı ve birbirine eşit derecede iki ezeli ve ebedi güçten kaynaklanmaktadır. “İkicilik veya iki tanrıcılık” olarak bilinen düalizm inancına sahip Maniheizm, Sabiilik ve Zerdüştilik dinlerinin nûr ve zulmet anlayışları parçalı ve bölünmüşlük üzerine kuruludur. Tam bir kaos barındıran bu dinlerin nûr-zulmet telakkisine karşı İslâm düşünürleri “Allah’tan başka ilah yoktur” anlamındaki tevhid akidesi ile cevap vermektedirler. İslâm düşünürlerine göre düalist dinler, yanlış barındırmalarının yanında nûr ve zulmet anlayışları da şirk ve acizlik içermektedir. İslâmî ilimlerden biri olan tasavvuf, nûr- zulmet hususunu ontolojik olarak ele almanın yanında bilgi ve ahlaki önermelerle de açıklama yoluna gitmektedir. Özellikle vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde ele alınan nûr-zulmet hususları Allah’ın nûrunun tecellisinin âleme ve insana yansımaları üzerinden değerlendirilmektedir. Hakikat nûru, perdelerle örtülmüştür. İnsanın amacı da zulmet perdelerinden geçerek vücûd itibarıyla nûr olan Allah’a yakınlaşmaktır. Zira insan Allah’ın nûrunu taşır. Ancak kişi kendisini Allah’tan gayrı görerek zulmete düşer. Kesret âleminde zulmet perdelerinin aşılması gerekmektedir. Bu meyanda “Allah nûrdur” âyetinden yola çıkan mutasavvıflar için hidayet nûr, bu nûrdan uzaklaşmak da zulmet yani dalalettir. Dolayısıyla nûr ve zulmet kavramlarını mutasavvıflar “Allah’a yakınlık ve uzaklık” şeklinde özel bir cihetle değerlendirmektedir. Mutasavvıflar açısından zulmet Allah’ın varlığını ve birliğini bilmemekten ibarettir. O’nu bil(e)meyen ve onaylamayan insan zulmün karanlığındadır. Allah’ın nûru akış halinde ise insan fitratındaki tevhidî bilgiyi Allah’a döndürerek o nûrdan feyizlenmelidir. İnsanın keşf ve zevk yoluyla hakkın tecellilerini anlayacağını ve âlemin her an oluş halinde olduğunu iddia eden vesileci sudûr anlayışı temsilcilerine göre nûr, ilk Muharrik olan Allah’tır. Allah, ışığın kaynağı Nûrların nûru (Nûru’l-Envar) iken diğer varlıklar yaratıcı nûrdan sudûr etmektedir. Vesileci Sudûr anlayışının etkilerini gördüğümüz Gazzâlî ve ondan etkilenen Sühreverdî açısından zulmet âleme ve insana anlam kazandıran nûrdan nasiplenmemektir. İnsan-ı kâmil marifet nûrunun yansıdığı ayna olmakla beraber gaflet ve zulmetin şerrinden korunan Hakikât-ı Muhammediye’nin temsilcisidir. İnsan-ı kâmil, Allah’ın nûru ile aydınlatıldığı kimse ise de şeytan ve nefsânî zulmetlere eğilim gösterebilir. Dolayısıyla mâsiva ile dünyadan uzaklaşma ve Allah’a tam olarak yönelmekten vazgeçmemelidir. Son olarak ubûdiyet bağlamında değerlendirilen nûr; Allah’a layıkıyla kul olmayı, zulmet ise şeytanın istilalarına mağlup insanı ifade eden kavramdır. Belli bağlamlarla yorumlanan bu kavramların felsefi hareketlere esas teşkil ettiğini de söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nûr-Zulmet, Tevhid, İnsan-ı Kâmil, Sudûr, Ubûdiyet.

A Sufi Perspective on The Conceptions of Nur and Zulmet

Abstract

Since ancient times, light has been used as a term expressing both divine existence or manifestations and spiritual enlightenment in various religious conceptions and gnostic (lore) movements. It is seen that the light-dark symbolism has a central importance and is widely used in the ancient cultural basins with which the Islamic society has been in contact since the beginning. Although Nûr (Divine Light) And Zulmet (Darkness) are seen as the conflict of opposites, they are two concepts that form a unity with each other. In the dualist religions (gnostic), Nûr (Divine Light) is the god of light; whereas Zulmet (Darkness) corresponds to the god of darkness. The understanding of Nûr (Divine Light) And Zulmet (Darkness) in the religions of Manichaeism, Sabii and Zoroastrianism is based on fragmentation and division. In these religions, the definitions of Nûr (Divine Light) and Zulmet (Darkness) imply chaos, in contrast; İslâmîc scholars and sufis respond with the creed of tawhid, which means quot; There is no god but Allah". İslâmîc thinkers contend that dualist religions have false notions on conceptions of Nûr (Divine Light) And Zulmet (Darkness). Furthermore, their understanding of Nûr (Divine Light) and Zulmet (Darkness) includes polytheism and impotency. As one of the İslâmîc sciences, Sufism deals with the issue of Nûr and Zulmet ontologically, as well as explaining it with knowledge and moral propositions. In particular, the issues of Nûr and Zulmet are judged within the framework of the understanding of the unity of existence. Accordingly, they are evaluated through the reflection of the manifestation of Allah’s light on the world and on human beings. The divine light of truth is obscured with layers. The ultimate aim of

human beings is to get closer to Allah, who is light in terms of his body, by passing through the veils of Zulmet. For man carries the light of God. However, a person falls into oppression by seeing himself as other than Allah. The veils of oppression must be overcome in the realm of a multitude. In this respect, the Sufis who set out from the verse quot; God is the light and quot; regard the true path as the divine light, and avoid Zulmet that is the light of cruelty. For this reason, the concepts of Nûr and Zulmet are considered by Sufis in a special way as quot; closeness and distance to Allah quot;. According to Sufis, Zulmet results from ignorance of the existence and unity of Allah. Those that don't know or approve the existence and unity of Allah are in the darkness. If the divine light of Allah is in flux, then the tawhid in human nature should be brought back to Allah and inspired by that light. The representatives of the emancipatory understanding suggest that human being will understand the manifestations of the right through discovery and pleasure, and that the world is always in a state of being, the light is Allah as the First Creator. While Allah is the source of divine light, the light of Nûr (Nûru'l-Anvar), other beings emerge from the creative light. However, Gazzâlî that we see the effects of the Sudûr Creed, and Sührawardi that was influenced by him maintain that Zulmet means not benefiting from the divine light that gives meaning to the world and human beings. In the context of the perfect human being, Nûr and Zulmet are the prototypes of the human being that is enlightened with the divine light born to the heart. Although the perfect human being is the mirror in which the light of ingenuity is reflected, human being is the representative of the Reality of Muhammad, and human being is protected from the evil of heedlessness and darkness. Therefore, one should not give up turning away from the world and turning to Allah completely. Finally, the light evaluated in the context of worship; Concepts expressing being a worthy servant of Allah, and cruelty expressing a person defeated by the invasions of the devil. It is also possible to say that these concepts are interpreted in certain contexts, and that they form the basis of philosophical movements.

Keywords: Sufism, Nûr-Zulmet, Tawhid, Perfect Human Being, Emancipation, Worship.

Giriş

Tasavvuf ontolojik manada tevhidi esas alan ilimdir. Varlığın Allah'tan olduğunu idrak ederek kulluğunu yerine getirmesi (cem') tevhitteki kemâli göstermektedir. Tasavvufî ontolojide varlık, varlığın mertebeleri ve varlığın zuhuru (Hakikât-ı Muhammediyye) insan ve âlemlerle ilişki bağlamında ele alınmaktadır. Varlığın yansımalarının en mükemmel tezâhürü olan insan varlığının hakikatini bilme, bilginin kaynağı ve onu elde etme yolları ve varlık ile varlığın tezâhürü olan nûr ve zulmetin irtibatını açıklamak gerekmektedir.

Genellikle gnostik dinlerde 'zıtlıkların döngüsünün birbiri içerisindeki bütünlüğü' şeklinde ifade edilen nûr ve zulmet; hayatın içindeki zıtlıklar karşısında insanın, kesretten vahdete yol ararken dönüşüm ve kendini arama çabasını da ifade eden kavramlardır. Özellikle tasavvufî anlayışta bu arayış bekâya erişerek kemâle erme sürecidir. Çünkü hidayet olan nûra ulaşmak için cehalet, erdemsizlik, kötülük, küfür ve dalaleti temsil eden zulmetten kaçınmak önemli bir seyir kat etmeyi gerektirmektedir.

Allah Teâlâ insanı hidayete (doğru yola) sevk etmek için gönderdiği dine "nûr"¹ ismini verdiği gibi gönderdiği kitabı da aynı isimle müşerref kılmıştır.² İslâm dışı batıl inançların sıfatı şeklinde "zulûmat/karanlıklar" anlamında çoğul olarak kullanılmaktadır. Nûr vahyin ışığıyla insanların aydınlanması, doğruyu ve hakikati görmeleri, hak ile bâtılı ayırt etmelerini sağlayan manevi ışık manasındadır.³ Kur'ân' da nûr; iman ve hidayet, zulmet ise küfür ve delâlet anlamındadır. Allah'ın gökler ve yerin müdebbiri ziyâsı, ışığı olduğunu bildikten sonra O'na iman etmek nûr; O'ndan yüz çevirmek ise küfür yani zulumattır. Mutasavvıflara göre âlemde apaçık deliller Allah'ın nûrunu gösterir. Allah'ı bildikten sonra O'na koşulsuz bağlılık müminin kalbine nûrun akması demektir. Mümini zulüm denilen küfürden uzaklaştıran bu nûr, havasında hiçbir sis hatta bulutun bulunmadığı "tevhid" ile ifade edilir.⁴

¹ Tevbe 9/32.

² Maide 5/46.

³ Maide 5/15; İbrâhim 14/1; Hadid 57/9; Teğâbun 64/8.

⁴ Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârat*, thk. İbrahim Bişyûnî (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 2000), 611; Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmiu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, thk. Bashar İvad Ma'ruf ve'l-Ahirun (Kahire: Müessesetü'r-Risale, 1994), 3/23-25; 9/320-325

Nûr iyiliğin, zulmet; sefihliğin, şerrin ve kötülüğün kaynağı görülmektedir. “Allah göklerin ve yerlerin nûrudur”⁵ âyetinde belirtilen nûr, Allah’ın isimlerinden birinin tecellisi ve hidayet ışığı ile insanları aydınlatması, cehalet ve dalalet gibi zulmetten kurtarmasıdır. Kişilerin vicdanlarında ve basiretlerinde/hissettikleri aydınlığın tamamıdır.⁶ Mutasavvıflara göre Allah nasıl ki gökleri on iki burçla süslemişse müminin kalbini de muhabbet, mârifet, akıl, yakîn, anlayış, basiret, şerh vb. nûrlarla doldurmuştur. Bu hasletlerle kul, Allah’ı ta’zim ve tesbih etmek suretiyle O’na yaklaşır. İman nûruyla aydınlanan müminin kalbi vahdaniyyet ışığıyla hidayete ererken zulmetle dolu kalp yokluk ve zulüm içerisindedir. Kulun zulmetten kurtulması için kalbini şehvet ile nefisten temizleyerek tövbe etmesi gerekmektedir. Peygamberler, melekler ve evliyalar Allah’ın nûrunu yansıtan aynadır. Müminin kalbi de bu saf nûrla aydınlanmalıdır. Allah’ın yere ve göklere yansıttığı nûr; ilk dönem mutasavvıfları açısından mümini hakikate ulaştıran ve hidayetini kazandıran en önemli kuvvettir.⁷

Mutasavvıflar nûr ve zulmeti ontolojik açıdan ehl-i sünnet inancı çerçevesinde değerlendirmişse de kulluk bağlamında kalbin hallerini bu iki kavramla örtüşürmüşlerdir. Vahdet-i vücûd anlayışının hâkim olduğu nûr-zulmet açıklamalarında sûfî bilinç; âlemin ve insanın bilgisinin Allah’ın nûrunun yansımaları olduğunu ifade eder. Nûr ve zulmeti tezat halka olarak düşündüğümüzde mana ve yorumların değiştiği görülmektedir. Sûfîler de nûr ve zulmeti birçok mana, hal ve makamlara dalalet etmek için kullanmaktadır. Dolayısıyla mutasavvıfların varlığın kaynağından başlayarak açıkladıkları bu kavramları hangi bağlamlarla ele aldıklarını görmek gerekmektedir.

1. Tevhid Bağlamında Nûr-Zulmet

Tevhid; zâtında, sıfatlarında, isimlerinde ve fiillerinde ortağı olmayan, tek olan Allah’a inanmaktır.⁸ Kur’ân-ı Kerim; Allah’ın her türlü eksiklikten münezzehe olduğunu, insanların şirkten kurtularak ebedi saadeti elde edebileceklerini, kulluğun bir ve tek olan Allah için olması gerektiğini hatırlatmaktadır.⁹ Peygamberler fitrî olarak var olan Allah inancının tahrif edilmesi ve değiştirilmesi ile bozulan tevhid akidesini düzeltmek için gönderilmişlerdir.

İslâm saf bir tevhid inancı üzerine kuruludur. Allah’ın birliği ve benzersizliği üzerinde herhangi bir çelişki bulunmamakla beraber inanç ilkeleri hususunda farklılıklar ortaya çıkmıştır. Tevhid kavramı ile birçok ilim dalı ilgilenmiştir. Tevhid birçok ilmin temel konusu olması hasebiyle farklı tariflerle İslam dairesi çerçevesinde tanımlanmıştır. Filozoflar açısından tevhid, "vâcibu'l-vucûd" olan Allah "iki zorunlu varlık" ile bir arada bulunamaz. Yaratılan her şey (Mümkünler âlemi) zorunlu ve tek olan varlığa muhtaçtır. Filozoflara göre bu varlık "bileşik olmayan, bölünemeyen, parçalanamayan, eşi ve benzeri olmadığı gibi zıddı da olmayan"dır.¹⁰

Kelamî açıdan nûr-zulmet kavramları tevhitten sapan ve zulmet (küfür) dairesinde görülen düalist dinlerin Tanrı anlayışlarının yanlısı üzerinden değerlendirilmektedir. Peki bu düalist dinlerin tevhid açısından zulmette olması ne demektir? Düalist dinlerin Tanrı anlayışında iyilik tanrısı nûr/aydınlık, ışık, büyüklük, azamet, bilgelik; kötülük tanrısı da zulmet/karanlık, cehalet, bilgisiz gibi terimlerle ifade edilir. Zerdüşlükte Ahura Mazda zorunlu bilgeliğin tercihi, nûrların nûru, kavrayış gücü, irade bahşedici, bilgi, hikmet ve hakikatin mükemmel tanrısıdır ve kendisi gibi başlangıçtan beri var olan ancak karanlık, cahil ve kötü olan Angra Mainyu’dan daha üstün bir yaratılışa sahiptir. Bu anlayışta her insan yaratılışı gereği iyi ve kötü arasında tercih yapmak zorundadır. İyilikten yana tercihte bulunanlar, iyi düşünce, iyi söz ve iyi

⁵ Nûr 24/35.

⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, 5/426; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî Bâkillânî, *et-Tevhid fi'r-red 'ale'l-mülhideti'l-Mu'attıla ve'r-Râfıza ve'l-Ĥavâric ve'l-Mu'tezile*, thk. Richard Joseph McCarthy (Beyrût: Mektebetü'l-Şarkıyyetü Beyrût, 1957), 60;.

⁷ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakkâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid 'Imrân (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2, 44-50

⁸ Komisyon, *Mu'cemu'l-Vasît* (İstanbul: Çağrı yayınları, 1996), 2/1016.

⁹ Bakara 2/116-117,163-165,255; Âl-i İmrân 2-18; Nisâ, 48-49,116; Yûsuf 12/39; Ra'd, 13/16; İbrâhim 14/52; Sâd, 38/65; Zümer 39/4; Mü'min 40/16; Şûrâ 42/11.

¹⁰ Fârâbî, *Ârâu'l-Medîneti'l-Fâdila ve Mudâdduhâ* (Beyrût: Mektebetü'l-Hilâl, 1995), 23-25.

davranışlarla saf iyi olanı temsil eden Ahura Mazda'nın öngördüğü ideal varoluş ilkesini gerçekleştirerek Angra Mainyu/Ehrimen'nin saldırılarına karşı kendini korurlar. İyi ile kötünün savaşı dünya yok olana kadar devam edecek ancak kıyametin kopmasına yakın Hürmüz/Ahura Mazda Ehrimeni yenerek kötülüğün yeryüzünde yok edilmesini sağlayacaktır.¹¹

Zerdüştilik mistisizminde zulmet nurla savaş halinde olması hasebiyle bir bütünü ayırmaz parçalarıdır. İslâm düşüncesinde Meşşâi ve işrâki filozofları etkileyen bu anlayışta her insanın yaratılışı itibariyle iyiyi ve kötüyü seçme potansiyeli vardır. Ahura Mazda/Hürmüz evrensel nurdur. Onun yaydığı nur, maddi âlemin kirlî pazarlarından uzak duran temiz ruhları sürekli aydınlatacaktır. Nur üzere hayatlarını inşa edenlerin bedenleri hesap günü sürekli hayat bulurken zulmet üzere olanlar, eritilmiş metal içeren ateşin içerisinde sürekli kalacaklardır. Nur ve karanlık bütünlüğü olmazsa evrensel öğreti de gerçekleşemez. Karanlıkla nur yıkıma sebep olacak mücadeleye girecek ancak evrensel bilgelik, aydınlık, düzen ve birlik sağlanacaktır. Böylece ilk ve tek olan Hürmüz'ün hükümrânlığı sonsuza kadar devam edecektir.¹²

İran'ın kadîm dinlerinden etkilenen ve Allah'ın zatı ile sıfatlarındaki birliğe muhalif şekilde nûr ve zulmeti değerlendiren Sâbiilikte nûr tanrısı Malka d Nhura ile karanlık/zulmet dünyaların kralı Malka d Hsuka arasındaki kozmolojik bir savaş vardır. Malka d Hsuka kötülüğün, karanlığın ve günah işleyenlerin yurdu ve kralı iken nûr; hakikat ve şifanın kaynağı Malka d Nhura görkemin bir yansıması ve taşıyıcısıdır.¹³

Bölünmüşlük ve parçalanmışlık tezahürü göstererek nûr ve zulmeti değerlendiren Manicilik, zıt âlemlerin rekabetine dayanan kozmoloji anlayışına sahiptir. Sevgi, iman, sadakat, iyilik, hikmet özelliklerini yaratan nûrun tanrısı olan Zurvân (Zervân) kötünün, karanlığın, zulmün tanrısı Arkon arasında bitmeyen savaş ebedi ve ezeli olarak devam edecektir. Zıtlıkların savaşında tercih nûrdan/ışıkta yana olmalıdır. Nûr âleminde sonsuz hayat, sağlık, mutluluk, merhamet, dostluk, güçlü ve gösterişli bir hayat vardır. Işık/nûr tanrısına tapınmak en doğru yoldur.¹⁴

Bahsedilen düalist dinlerin nûr ve zulmet kavramları hem ontolojik hem de kozmolojik anlamda düalizmi barındırır da nûr, Tanrı'nın mahiyeti gereği daimî ve kesintisiz illetinin adıdır. Bu açıdan hem oluşa sebep olan hem de bozulmayan nûr; tamlik ve hükümrânlıkla ışıdamaktadır. Öte yandan eksiklik ve kesret barındıran zulmet ise hakkı hakikati görmekten uzak kozmik paradoks barındıran düşüncedir. Bu dinlerde insanın özgür iradesi gereği seçme hakkına sahip olması da iradi ve bilinçli bir eylemin varlığını göstermektedir. Bu görüşe giden yol temelde kötülük probleminden ortaya çıkmaktadır. Kötülük problemi, tanımı gereği mutlak nûr olan Tanrı'nın bu dünyada somut olarak gözlemlenen kötülükleri neden ve nasıl yarattığı ve bunun da ötesinde bu kötülüklerin/zulmetlerin neden var olduğu konusuna odaklanan bir problemdir. Düalist teorinin bu konudaki çözümü eş değer iki Tanrı'nın varlığı ve *iyi* ve *kötü* arasındaki bir mücadeleyi esas almaktadır. Bu bağlamda düalizm, politeizm ile ilişkilendirilse de kendisini iki Tanrı ile sınırlamaktadır.

İslâm kelâm âlimleri, bahsedilen düalist dinlerin nûr-zulmet anlayışını şirk bağlamında değerlendirdiklerini bu şirkin de kaos, parçalanma ve kargaşaya sebep olduğunu belirtirler. Bu noktada nûr ve zulmet tanrıları inancı; yoksunluk ve karamsarlık acizliğinin göstergesidir. Çünkü iki zıt tanrı kendilerine ait âlem tasavvurları için sürekli savaşmak zorundadır. Kaos ve kargaşa meydana gelince âlemin yapısı, ahengi ve düzeni bozulacaktır. Âlem yapısı itibari ile birden çok ilâhın hükümrânlığına giremeyeceğine göre düalizmi reddetmek, Allah dışındaki her şeyin ulûhiyetini nefyederek tevhide

¹¹ Seyyid Celâleddîn Âştîyânî, *Zertoşt: Mezdisna ve Hükümet* (Tahran: Şirket-i Sihami, 1974), 133; J. D. Cursetji Pavry, *The Zoroastrian Doctrine of a Future Life From Death to the Individual Judgment* (New York: Columbia University Press, 1929), 28.

¹² Martin Haug, *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*, ed. E. W. West. (London: Trübner & Co. Ltd., 1907), 304-305.

¹³ Nathaniel Deutsch, "Mandaean Literature", *The Gnostic Bible*, ed. Willis Barnstone, Marvin Meyer (Boston & London: Shambhala, 2003), 83; Ethel Stefana Drower, *Diwan Abatur or Progress Through the Purgatories* (Vaticana: Citt Del Vaticano, 1960), 34.

¹⁴ Dila Baran Tekin, *Mani ve Öğretileri* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2014), 69; Michel Tardieu, *Manichaeism*, çev. M. B. DeBevoise (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2008), 82-83; Muhammed eş-Şehristânî, *Milal ve Nihal*, çev. Muhammed Dalkılıç (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 223-224.

bağlanmaktadır. Allah zıtlıkların yaratıcısıdır, tektir; nûr ve zulmet cisimdir, cisim ise muhdes olduğu için Allah'a zıfaze edilemez. Araz ile hadis olan şey tevhide aykırıdır.¹⁵

Mutasavvıfların Tevhid bağlamında nûr ve zulmet kavramlarına verdikleri anlam daha derin içerikli zihinsel eğilimler içermektedir. Ehl-i sünnet geleneğine uygun olarak tevhidi değerlendiren, düalist dinlerin nûr-zulmet hususuna karşı çıkan sûfiler, ilâhî varlığın nûr; tecellilerinin ise manevî aydınlanmayı gerçekleştirdiğini belirtirler. Ortada düalizm değil tam "birlik" vardır. Allah birdir, nûrdur. Onun mukabili yokluktur ki karanlık/zulmet ile bir araya getirilsin. Allah'ın nûru her yeri aydınlatarak karanlığı ortadan kaldırır. Nûr mutlak varlık olan Allah ise mümkün varlık denilen Allah dışındaki her şeye kendi nûrunu vererek onun varlık ilkesini yaratır. Kendisinin idrak edilmesini sağlamak için de mümkünlere bir takım mazharlar sunar. Ancak hakiki nûrun künhüne kimse ulaşamaz. Güneşin ışığına bulut perdesi veya isli cam olmadan çıplak gözle bakılamaması gibi hakiki nûr ancak kesif âlemin perdesinden görülebilir.¹⁶ Mutlak varlığın âleme/mümküne verdiği nûr ile karanlık olan her şey aydınlanır. Zulmet vakti hiç sakın olan nesneyi hareketli olandan, ulvî olanı süflî olandan ve çirkin olanı güzelden ayırt edemez. Nûr sancağı görününce, zulmet atlıları kaçmaya başlar. Mümkünler ve keyfiyetler ortaya çıkar. Parlaklık karanlıktan, araz cevherden fark edilir.¹⁷

Mutasavvıfların Hakk'ın/vücûd'un birliğini esas alan tevhid anlayışlarında karanlık, âlem ve insanın üzerine Allah'ın nûrunun akmasıdır. Bu akış olmazsa insan fitratındaki zâtî sevgiyi Allah'a döndüremez ve O'nunla ünsiyet halinde olamaz. Eğer nûr akarsa, ilâhî ünsiyet ve yakınlık elde edildiğinden artık keşfin nûru beklenir. Hakk'ın nûrunun parıltıları ortaya çıktığı zaman tıpkı güneşin diğer cisimlerden faydalanmaksızın başkalarına nûr vermesi gibi zulmetli, kesif ve paslı olan tüm karanlıklar ortadan kaybolur. Nitekim "Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun temsili şudur: Duvarda bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan ne doğuya ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır. Nûr üstüne nûr. Allah, dilediği kimseyi nûruna iletir. Allah, insanlar için misaller verir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir"¹⁸ âyeti de Allah'ın mazharlarda taayyün ve onlara sirayet edenin mutlak-ahadî nûr olduğu bildirilmektedir. Var edilen her şeye Allah'ın nûrundan başka bir şey ulaşamaz. Âlemin varlığını devam ettirmesi için bir olan Hakk'ın ilâhî yardım şarttır.¹⁹

Hakk'ın zâtı olan vücûd tanınmaz ve bilinmez temel ise bu kavram "Nûr" ismiyle yakından ilişkili görülmektedir. Bu anlayışa göre ilâhî nûr olan vücûd fiziksel ışıkla bazı ortak özellikler sergilemektedir. Mesela bütün renkler, şekiller ve nesnelere bir ve tek olan görünmeyen bu ışık sayesinde algılanmaktadır. Karanlıkla karşılaştığında ışığın görülmesi gibi her şey zıttıyla kaimdir. Bu zıtlık mutlak nûrun âlemi yok etmesini önler. Saf ve katışıksız nûr âlemi yok edebilir. Vücûd kendi kendisine görülmez ama o olmadan da hiçbir şey görünmez.²⁰

Bu bağlamda saf nûr Mutlak nûr'dur. Sûfînin bilincinde saf nûr görüldüğü zaman evrende var olan ayrılıklar ve farklılıklar zulmete gömülerek görünmez olurlar. Tasavvufta fenâ olarak zikredilen bu makam insanın halkı ve eşyayı görmemesi, Hakk ile bâkî olmasıdır. Bu safhada bilinçte nurun görünmesi ile tüm şeyler kaybolur. Bu bağlamda nûr artık zulmetin sebebi olmuştur. Mutasavvıfların saf nurun içerisinde kaybolarak "vücûd'dan başkası yoktur" demeleri, "tüm âlemin uçsuz bucaksız nûr denizine düşmesi" ile bağdaştırılmaktadır. Zira onlara göre zulmete gömülmüş tüm şeyler, nûr denizinin

¹⁵ Ebû Mansûr el- Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Muhammed Aruçi ve'l-Ahirun (Beyrut: Dâru Sadr, 2011), 188-189, 209-211; 209-211; Bâkillânî, *et-Temhîd*, 31-34; Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/460; a. Müellif, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Abdulhalîm Neccâr ve'l-Ahirun (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, ts.), 5/33-36; İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşad*, thk. Muhammed Yusuf Musa ve'l-Ahirun (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1950), 62-64.

¹⁶ Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, trc. ve şerh. Ahmet Avni Konuk, Haz. Mustafa Tahralı vd. (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 3/38.

¹⁷ İsmail Hakkî Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, çev. Ali Namlı vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017) 13/18.

¹⁸ Nûr 24/35.

¹⁹ Sadreddin Konevî, *el-Fükûk fî esrâr-ı Müstenidati Hikemi'l-Füsûs*, ed. Dr. Asım İbrahim el-Keyyeli (Beyrut: Kitabî'n-Naşirun, 2013), 47-48.

²⁰ İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 1/134-135; 2/237-239.

derinliklerine dalarsa var oluşun saf nuruna tamamen doymuş olarak ortaya çıkarlar. O zaman fenâ yerini bekâbillah'a bırakır. Bu safhada artık her şey bilinçten yok olur. Âlemdeki zulmetler yerini nûra bıraktığı için Vahdet-i Mutlak'tan başka hiçbir şeyin izi kalmamaktadır.²¹

Genellikle Hakk'ın vücûd itibarıyla tevhidini esas alan mutasavvıflardan "havas" zümresinin işlediği nûr- zulmet hususu her ne kadar incelikler ve ifade güçlüğü ihtiva etse de özünde Hakk'ın ma'bud, fail ve vücûd olarak birliğini özetlemektedir. Mutlak varlık nûrdur, bu varlıkta karşıtlık, zıtlık bulunmamaktadır. Görünen/mümkün varlıklar zulmet alanındadır. Dünyamız aynı zamanda kesret barındırmaktadır. Âlem kendi başına hiçtir ve adem (yokluk) içerisindedir. Bu ademlik yüzünden her şey zulmet içindedir. Ancak mutlak varlığın nûru ile dünya görünür hale gelmektedir. Hakk'ın varlığı nûr ise O'nun dışındaki her şey aslı olmayan gölgelerdir. Bu gölge bir nevi karanlığın mertebesidir ki Konevî'ye göre salt nûr ve salt karanlık idrak edilemeyeceği gibi bilgiye de konu olamaz. Kavramlar sadece mertebeler aracılığıyla bize yansıyabilir. Bu nûr sayesinde gaybın âleminin bilgisi elde edilebilir. Dolayısıyla nûr idrakin meydana gelmesine sebep olan ilk taharruktur.²²

Zulmet hem korku hem yokluktur. İnsanların yollarını sapmalarına neden asıl zulmet, Allah'ın hidayet için gönderdiği ve nûr olarak zikrettiği tevhid dini İslâm'ın dışındaki inançlardır. Zulmet; şirk, isyan, tecavüz, haksızlık barındırdığı ve varlık düzenini fesada uğratan faaliyet olduğu için yerilmektedir. Tevhid kaidesine muhalif hareket ederek toplum ve kâinatın dengesini bozan insan, Allah'ın emanetine sahip çıkmadığı için zulüm, zulmet ve cahillikle suçlanmıştır.²³

2. Sudûr Teorisi Bağlamında Nûr-Zulmet

Sudûr hiyerarşisini düşünce dünyasına kazandıran Plotinos için Tanrı'nın değişmezliği, eylemselliği bağlamında yaratılan her şey "Bir"den taşar. "Evrensel Ruh" dediği bu birden doğanın zuhur etmesiyle görünen âlemde çokluk (kesret) başlar ki bu durum Bir'in farklılaşmış birliğidir.²⁴ Tanrı'dan silsile yoluyla sudûr eden varlıklar aydınlıktan karanlığa, yetkinlikten eksikliğe, iyilikten kötülüğe doğru derecelenir. Tanrıdan geliş varlık kazanma şeklindeyken dönüş manevi deneyim yoluyla. Her ne kadar Plotinus'un sudûr teorisinde Zerdüşî düalizmi²⁵ hissedilse de mutasavvıflar varlıktaki "şey"lerin birbiriyle bağlantısını ve tasavvufun bilgi teorisini açıklaması noktasında suduru elverişli görürler. Ancak bu sudûr teorisi katı determinist bir yapı değil vesileci bir yapıdır. Bu anlayışta tek etkin sebep Allah; yaratan, yok eden ve değişimi sağlayandır. Allah, âlemi her an yaratmasıyla nûrunu göstermektedir. Her şeyi yokluk karanlığından varlık aydınlığına çıkararak Allah'ın nûrudur. Feyezan yoluyla eşyaya gelen varlık da O'nun zâtının nûrudur. Nûr olan güneşin her zerresi kendisinin delili olduğu gibi varlıkların her zerresi de Allah'ın varlığının delilidir. Allah'ın bâtin olmasının sebebi çok zâhir olmasıdır. Çünkü O'nun nûru nûruna perde olmuştur.²⁶

Vesileci sudûr teorisine uygun olarak nûr-zulmet anlayışını dile getiren Gazzâlî'ye göre Nûr hem kendisi zâhirdir hem de varlık onunla zâhir olur. Yani hem kendisini hem de varlığı görmeyi sağlamaktadır, ona yardımcı olmaktadır. Nûrun taalluk ettiği onun vesilesi ile görüldüğü için görülen ve bilinen her şey O'nun nûrudur. Nûr ile zulmet arasında çok sıkı irtibat bulunmaktadır. Çünkü hiçbir şey zulmetten daha karanlık olamaz. Nûr isminin tecellisi adeta zulmeti aydınlatmakta ve ona bir varlık bahşetmektedir. Eşi benzeri olmayan zorunlu varlık mümkün varlığa nûr verendir. Mümkün varlık denilen âlem ve insan emanettir, geçicidir. Bu varlık türü zatı yönünden ele alındığında sırf zulmetten

²¹ Toshihiko Izutsu, *İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ramazan Ertürk (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2010), 70.

²² Ebu'l-Alâ Afifi, *Muhyiddin İbn Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 114-115.

²³ Ahzab 33/72.

²⁴ Plotinos, *Enneadlar*, çev. Haluk Özden (İstanbul: Ruh ve Madde, 2008), 32.

²⁵ Plotinus'un sudûr teorisinin temelini Fran yöresinde Zerdüştlüğü inceleme sırasında oluşturduğu bilinmektedir. Bkz. Cemşid Bender, *Kürt Uygarlığında Alevilik* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1991), 109.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Ahmed el-Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envar*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Bedir Yayınları, 1994), 28.

başka bir şey değildir.²⁷ Peki kimler zulmettedir sorusuna Gazzâlî, kafirlerin kalpleri gibi doğru yoldan sapmış ve batıla düşmüşleri örnek gösterir. Kâfirin aklı zulmet/karanlık, dalalet denizindedir. Bu denizin ilk dalgası dünyalık isteklerin tatmini olan shevi duyguların zulmetidir. İkinci dalga ise insanı gazaba, düşmanlığa, buğza, kine, hasede, övünmeye, iftihara sevk eden zulmetlerdir. Bu zulmetlerdeki kâfirler hakikatlere karşı kördür ve Allah'ın lütfu olan hidayet nûrundan uzaktırlar.²⁸

Allah'tan nûr'un taşması sonucunda âlemin ortaya çıktığını ileri süren Sühreverdî'nin sudur anlayışı, Plotinus ve Meşşai filozoflarının "Zorunlu varlık olan Allah'tan aklın taşması sonucu evren meydana gelir" şeklindeki sudur nazariyesini farklı bir boyuta taşır. Sühreverdî'ye göre bir şey kendi hakikati itibarıyla nûrdur. Ancak bu nûrun var olması için zatıyla kaim bir nûra ihtiyacı vardır. Bu nûr; mutlak, müstağni, ötesinde hiçbir şey olmayan Envârul-Nûr (Nûrların Nûru) olan Allah'tır. Nûru'l Envâr'dan iki ayrı nûr hâsil olamaz. Zira iki ayrı ışığın hâsil olması, birbirinden ayrı nitelikte iki farklı varlığın meydana gelmesi anlamına gelir. Dolayısıyla Allah'ın da iki ayrı niteliğe sahip olmasını gerektirir ki, böyle bir durum zâtı bakımından birlik teşkil eden Allah için düşünülemez.²⁹ Nûr metaforunu ontolojik zeminde yorumlayan Sühreverdî'nin, Gazzâlî'nin nûrlar tertibinden etkilendiği görülmektedir. Ona göre sıralamanın başında ilk menba olan Hak vardır ve Hakk bizâtihi ve lizâtihi nûrdur. Hakk başkasından nûr alamaz. Bütün nûrlar O'ndan nûrunu alarak aydınlanırlar. Dolayısıyla ilk nûr dışındakilerin nûr diye adlandırılması gerçek değil mecâzidir. Bu mecâzi nûrlar ışığını ilk nûrdan ödünç almaktadır.³⁰ Sühreverdî de aynı şekilde Nûru'l Envâr'dan taşarak meydana gelen Hükümran Nûrların belirli bir sırayla aşağıya doğru indiğini yani Nûru'l Envâr'dan Nûru'l Akreb nasıl türüyorsa Nûru'l Akreb'den de İkinci Nûr, İkinci Nûr'dan Üçüncü Nûr, Üçüncü Nûr'dan Dördüncü Nûr ve sırasıyla sonraki Nûrlar türemek suretiyle faaliyeti devam eder gider. Üstteki nûrun yapısında alttaki nûra hâkimiyeti vardır.³¹

Vesileci Sudûr metafiziğinin temel kavramı olan Nûr'ul-Envar olan Tanrı bütün yetkileri kendinde toplayan ve var oluşun kaynağı varoluşu kendinden olan zorunlu biricik ilke ise karanlık/zulmetin, nûra/ışığa yaklaştıkça etkisini kaybedeceğini belirten mutasavvıflar "Allah, inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlere gelince, onların dostları da tâğuttur, onları aydınlıktan alıp karanlığa götürürler. İşte bunlar cehennemliklerdir. Onlar orada devamlı kalırlar"³² âyetini delil gösterirler. Burada karanlık ışığın yokluk halidir. Batıl karanlıktır. Bir başına bizatihi var değildir. Zulmet nûra göre zayıf ve eksik bir varlıktır. Zulmet nûra yaklaştıkça eksiklikten kurtulur. Bu demek oluyor ki zulmet nûrlar hiyerarşisinin asli unsurlarından biridir. Nûr ve zulmet çatışan iki farklı kutup değil maddi olan karanlığın ruhani ve mânevi olan aydınlığa yolculuğun formudur.³³

Gnostik geleneklerde de karanlık ile ışık et ile tırnak gibi ayrılmaz bir bütündür. Evren, ışık âlemi unsurlarının karanlığa temas etmesiyle vücûd bulmaktadır. Bu nûrdan yayılan ışık, karanlığın cansızlığını ve hareketsizliğini yok etmektedir. Sühreverdî'ye göre de varlıklar nûrlu eylemlerden meydana gelmektedir. Özellikle Maniheizm'de karanlık maddenin var olabilmesi için ışık âleminden düşen ışık parçacıklarının dünyada var olması arasında paralellik bulunmaktadır.³⁴

Gazzâlî'ye göre Allah dışındaki her şey için kullanılan nûr ifadesi mecazdır. Ancak Sühreverdî İranlı olması ve büyüdüğü coğrafyanın inanç hayatı üzerinde etkisiyle Gazzâlî'den farklı bir hakikat anlayışı ortaya koymaktadır. Ona göre nûr, idrak edenin algısına göre değiştiği için zahirdir ve zuhur, onun nûr

²⁷ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envar*, 29-30; a.mlf, *İhyâ'u Ulumi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1973), 1/272-273.

²⁸ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envar*, 60-61.

²⁹ Şihâbüddîn es-Sühreverdî, *Hikmetü'l-İsrâk*, çev. Eyüp Bekiryazıcı vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015), 318-320, 340.

³⁰ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envar*, 30-31.

³¹ Sühreverdî, *Hikmetü'l-İsrâk*, 376-377.

³² Bakara 2/257.

³³ Sühreverdî, *Hikmetü'l-İsrâk*, 303-304; Fatma Turğay, *İsrâkî Fesl-sefeye Misâl Âleminden Bakmak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 40.

³⁴ Mehmet Alıcı, "Şehrezûri'de Gnostik Eğilimler", *Sühreverdî'nin Yeni Zerdüştlüğe Etkisi veya İsrâkî Zerdüştlük*, ed. M. Nesim Doru vd. (İstanbul: Divan Kitap, 2015), 121.

olduğunu göstermektedir.³⁵ Bu demektir ki nûrdan ancak nûr çıkmaktadır. Dolayısıyla Sühreverdî açısından nûrların nuru olan yaratıcıdan karanlık cevher çıkması mümkün değildir. Zerdüşîlik'te de Ahura Mazda'dan karanlığın zuhuru mümkün değildir. Bu bakımdan Sühreverdî'nin Zerdüşîliğin "Tanrı'yı varoluşun yalnızca iyi ve güzel tezahürleri" ile birlikte gören bir sudûr anlayışından etkilendiği söylenebilir.

Sudûr teorisi bağlamında nûr-zulmet kimi mutasavvıflarca Allah'a yakınlaşmanın vesilesi olarak görülmüştür. Zira her cüz Allah ile doğrudan ya da dolaylı bir şekilde irtibatlıdır. Bu şekilde her şey Tanrı'ya hem sudûr silsilesi hem vech-i has yoluyla bağlanır. Tecellî, zuhur gibi pek çok kavramı açıklamaya imkân veren bu bağlanış, insanın en yüksek kemal noktasına ulaşması yani halîfetü'l-kübra olarak yaratıcıya yaklaşmasına imkân sağlar. Bu meyanda nûr, manevî müşahede, tecelli ve kalple kavranabilen bir hakikattir.³⁶

3. Varlığın Zuhûru: İnsan-ı Kâmil Bağlamında Nûr-Zulmet

Tasavvuf literatüründe insan-ı kâmil; ilâhî kevnî, küllîve cüz'î bütün âlemleri kendinde toplayan odak anlamındadır. İlk dönem sûfilerinde karşılaşılmayan "insan-ı kâmil" tabiri, İbn Arabî ve sonrasında "maddî ve manevî bütün kemâl mertebelerini kaplayan varlık" anlamında kullanılmıştır.³⁷

İnsan-ı kâmil, Hakk'ın yeryüzündeki halifesi, nûrun en üst tabakasına şahit olan şahsiyeti, Hakk'ın tecelligâhı, âlemdeki nazargâhı, göklerin ve yerin nûru olan Hz. Peygamber (s.a.v.)'e izafe edilen kavramlardan biridir.³⁸ Tasavvufî muhitte zengin bir literatür oluşturan bu kavram, Allah'ın yokluk zulmetinden kudret nûruyla ilk zuhur eden şeyin Hz. Peygamber'in nûru olduğu fikrine dayanmaktadır. Varlığın hakikatini kendinde barındıran öz, bilinmeyi istediği için halkı yaratan Hakk 'ın ilk yarattığı nûr Nûr-i Muhammedî'dir. İnsanın mazhariyeti, Hakk'ın varlığının nûrundan zuhur etmesi ve sıfat ile esmanın kendisinde tezahürüdür. İnsan-ı kâmil Hakk'ın nûrunun hakikatidir. Külli aşktan Hakkın varlıklara karşı tecellileri vücûdî nûrdan başkası değildir. İnsan ilâhî sûret üzere yaratıldığından bütün isimleri bir araya getiren Allah isminin mazharıdır. Hakk'ın bütün isim ve sıfatlarıyla tam olarak tecelli ettiği varlık insan-ı kâmildir. Bu varlık İbn Arabî'ye göre âlemin ruhudur.³⁹

Kâmil insan söz, hareket, ahlâk ve bilgide tam olandır. Eşyayı ve eşyanın hikmetini bilen insan-ı kâmil için mülkte, melekûtta ve ceberutta gizli bir şey yoktur.⁴⁰ Kalbine doğan nûrlarla aydınlanan bu insan ilâhî tecellilerin temsilcisi olur. Kalbin aydınlığını Allah'ı tanımaya bağlayan tasavvufî anlayışta insan-ı kâmilin göğsü hücreye, göğsünün içindeki kalp hücredeki kandile, kalbinden ibaret olan kandil ise inci gibi parlayan bir yıldız, kalbinin marifetle aydınlanması da lambayı çalıştıran saf yağa benzetilmiştir. Allah'ı tanıyan kalbe gelen nûr, kâmil insanın gece-gündüz yol almasını sağlar. Allah da onu çabasından alıkoymaması için muvaffakiyet nûruyla yardım ederek gaflet ve zulmetin şerrinden korur. Allah'a yakınlıkla artan nûr, uzaklaşınca azalarak zulmete dönüşür. Kalp ve akıl nûrunun artması ise Allah'a giden yolun açılarak kulun keşfe mazhar kılınmasıdır.⁴¹

İnsan-ı kâmil yolculuğunda kalbe gelen nûr ve tecellileri nasıl açıklanmalıdır? Mutasavvıfların "sûfî de bulunması gereken hasletler" olarak zikrettikleri insan modelinde marifet, yükümlülük, mücâhede ile kalpteki nûr ortaya çıkarılmalıdır. Kalpteki nûrların nûr, ziyâ, şua', kamer, şems olarak sıralandığı insan-ı kâmilin kalbinin nûru üç çeşittir. Marifet nûru, akıl nûru ve ilim nûru. Marifet nûru güneş gibidir. Akıl nûru ay gibidir. İlim nûru yıldızlar gibidir. Marifet nûru hevâ ve hevesi örter. Akıl nûru, şehveti örter. İlim

³⁵ "Bazılarının sandığının aksine, bizim güneş ışığını görmemiz onu zahir yapmaz. Onun zuhuru, kendi nûriyyetidir" Bkz. Sühreverdî, *Hikmetü'l-ışrâk*, 112-113.

³⁶ Şihâbüddîn es-Sühreverdî, *Cebraîl'in Kanat Sesi*, çev. Sedat Baran (İstanbul: Sufi Kitap, 2016), 7.

³⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2000), 307-308.

³⁸ "Kendi nûr-i pertevinden Zü'l-Celâl, Kıldı Ahmed nûrunu bedr-i kemâl" Bkz. Niyazî-i Mısırî, *Vahdetnâme*, haz. Arzu Meral (İstanbul: Revak Kitabevi, 2013), 52-53; "Muhammediye, İnsan-ı Kâmil, Miftahu'l-gayb, Fusûsu'l-Hikem mad."

³⁹ İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 4/233.

⁴⁰ Azizüddin Neseî, *İnsan-ı Kâmil*, çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 14.

⁴¹ Hakkîm et Tirmizî, *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fu'âd ve'l-lüb*. thk. Yusuf Velid Mery (Beyrut: Müessesetü Âli Beyt, 2009), 4-9; a.mlf., *Hatmü'l-evliyâ*. thk. Osman İsmail Yahya (Beyrut: Mektebetü'l-Kasûlukiyye, ts.), 121.

nûru cehaleti örter.⁴² Nûr aklın idraki ve kalbin duyusuyla görülebilirse de kalbin zulmete düşerek perdelenmesi de mümkündür. Gazzâlî'ye göre bütünüyle zulmetle perdeli olanlar; dünyayı ahirete tercih eden, âlemin sebebini tabiata havale eden ve âlemin sebebini araştırmayıp nefisleriyle meşgul olan yani hayvan gibi yaşayanlardır. Zulmetle karışık nûrla dolu olanlar ki puta tapan, din ve şeriatı olmayan, duyularla algılanabilen bir Rab beklentisinde olanlar, gök cisimlerine tapanlar, Mücessime ve Kerramiyye gibi düşüncede olanlar ve teşbihe yönelenlerdir. Safî nûrla perdeli olanlar ki Allah'ı mahlûkata nispet ile tanıtanlar, kesret sahipleri, Allah'ın mübaşeret yoluyla değil, emir yoluyla hareket ettirici olduğu iddiasında bulunanlardır.⁴³

İnsan-ı kâmilin nûra doğru seyri; nefisle mücadele, kötü sıfatlardan kurtulma, mâsiva ile dünyadan uzaklaşma ve Allah'a tam bir yönelişle yönelmekten ibarettir. Mutasavvıflarca bu seyir sonrasında Allah, kulunun kalbine yönelir ve onu nûr ile aydınlatır. Nûr rahmeti kalbe saçılınca da; Hz. Yusuf'a maddi-manevî güzellik, Hz. Musâ'ya rü'yet isteği vermiştir. Böylece ilâhi varlık nûruna mazhar hâle gelince "O'na ruhumdan nefh ettim"⁴⁴ iltifatına mazhar olunur.⁴⁵

İnsan kendi zulmet perdelerinden sıyrılmadığı sürece ilâhi nûru idrak etme liyâkatına sahip olmayacaktır. Sûfilerce şeytan, şeytanın vesveselerine boyun eğenler, nefsânî hırs ve hevalarına kapılanlar, kayıtsızlık ve küstah bir zulmet içerisinde olan gerçek körlerdir.⁴⁶ Zulmet perdesi İslâm, Kur'an ve Peygamber hakikatleri ile yırtılır. Nasıl ki güneş, ihtiva ettiği ışık/nûr ile karanlığı/zulmeti yok ediyorsa Kur'an, içerdiği hakikatler ile cahillik zulmünün perdesini yırtmış, Peygamberler de saçtıkları nûr kandili ile nefis ve küfür perdelerini yırtıp atmışlardır. İman nûrunun yansması olan bu kandiller de irfanın hakikati olan kâmil insanın kalbinde yanmaya başlar.⁴⁷

Şüphesiz insan-ı kâmil düşüncesinin izlerine birçok kadîm kültürde rastlamak mümkündür. İnsan-âlem, insan-Tanrı arasındaki ilişkiyi düalist açıdan ele alan Maniheizm'in "insan-ı kadim"i ile Zerdüştiliğin "Geyumert"ine yüklenen anlamlar insan-ı kâmil ile benzerlik taşımaktadır. Kültürel etkileşimin mutasavvıfların insan-ı kâmil'i yorumlamaları üzerinde etkisi yadsınmaz. Ancak Hz. Peygamber sevgisini kendi meşreplerine göre özgülleştirerek temellendirdikleri görülmektedir.

4. Ubûdiyet Bağlamında Nûr-Zulmet

Ubûdiyet, güçlülere göğüs geren müminlerin seçkinlerin (havass) ilme'l-yakîn konumuna yükselmesine vesile olan haldir.⁴⁸ Ubûdiyet kuldand perdelenen eşyanın hakîkatinin ve eşya ile insan arasındaki perdelerin kalkmasından ibarettir. Mutasavvıflarca ubudiyet; zâhirî ve bâtinî ile Allah Teâlâ'ya sadık olmak, O'nun rızası için ihlaslı ameller elde etmek, ibadette cehd etmek, gizli ve açık zikirlerine devam etmektir. Hali böyle olan kimseye Allah Teâlâ; korkuyu miras bırakır, en güzel edep ve ahlakla ahlaklandırır. Zikirlerine devam etmeye yardım eder, kendisine sırlarından ve nûrlarından ikram eder, Allah Teâlâ sadece kendisi ile meşgul olmayı ona nasip eder. Böylelikle masivadan tamamen döner. Hak Teâlâ'ya daima kulluk eder. Böylelikle ubudiyet vasfı ile kâmil bir şekilde ahlaklanır. Zira ubudiyet makamı en üstün makamdır. Kendisinde ubudiyet vasfını gerçekleştiren kul, şirk ve evham makamlarından beri kalır. Ubudiyet ile ahlaklanmak temyiz ve marifettir. Kul; ubudiyetteki siddıklığı ve rububiyet vasıflarına ulaşmada ehil olursa Allah Teâlâ onun kalbini sırlara ve nûrlara gark eyler. Gözdeki perdeler kaldırılınca âlemi mülk olarak bilinen dünya âleminde tüm keşif çeşitleri açılır. Ubûdiyet

⁴² Salih Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Düşüncesinde Nûr Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 13/1 (2004), 147.

⁴³ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envar*, 6-21.

⁴⁴ Hicr 15/29.

⁴⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, göz. geç. Abdülbaki Gölpınarlı (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2006), 1/32, 1126-1127. beyitler.

⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 13/225; Mevlâna, *Mesnevî*, 2/262, 3410-3411. beyitler; 3/1, 8-9. beyitler; 6/64, 3055-3075. beyitler; 1/66-67, 3399-3402. beyitler.

⁴⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, 3/66, 4287-4288. beyitler; 6/59, 2875-2880. beyitler.

⁴⁸ Necip Fazıl Kısakürek, *Tasavvuf Bahçeleri* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2014), 17.

derecesine göre her kula iyi veya kötü keşifler verilmesi nûr ve zulmet ehli açısından müşterek bir husustur.⁴⁹

Ubûdiyet bağlamında zulmet; Allah'ı, peygamberleri, melekleri, kitapları, ahiret gününü, cennet ve cehennemini inkâr eden batıl bir kavramdır. Zulmet ehli, Allah'a kulluk yerine şeytanın istilalarına mağlup olmuş ve karanlıklarda batmışlardır. Allah Teâlâ'yı tanımada kör, hakkı öğrenmede sağır olan bu insanlar zulmetin yeryüzündeki temsilcileri olmuşlardır. Allah'ın marifetini perdelediği bu kimselerin suyun üstünde gezmeleri havada uçmaları istidraçtır ve batıldır. Hz. Âdem'e secde etmesi emredildiği halde zulmanilik hakikati sirayet eden şeytan, ubudiyetin nimetinden karanlığın aşağılık makamına atılmıştır.⁵⁰

Ubûdiyetin gereği olan emir ve yasakları yerine getirip varlık âleminde vuku bulan her şeyi Hak'tan bilmek, irade ve tedbiri terk etmek, Allah'a zevk, muhabbet ve şevkle kullukta bulunmak, Hak'tan razı olmak, kalben Hakk'a yönelip her an Hak ile meşgul olmak zulmetin cehaletinden kurtularak kevnî mertebelere mazhar olmaya imkân sağlayabilir. Bunlar arasında Hakk'ın cemâl ve celâl sıfatlarının nûruyla kalbi ve ruhî perdeler ortadan kalkarak Hakk'ın müşâhede gerçekleşebilir. "*Gözlerinin gördüğünü kalbi yalanlamadı*"⁵¹ âyetindeki vasıtasız bilgi zulmetten arınmış kalbin şuhûd denizinde boğulduğu makamdır.⁵²

Sonuç

Nûr ile zulmet kavramları her ne kadar ontolojik düalizmi çağırırsa da mutasavvıflara göre birbirinden ayrılmaz hakikati göstermektedir. Her ne kadar düalist dinler açısından iki ezeli gücü yansıtan aydınlık tanrısı ve karanlığın tanrısını temsil için kullanılsa da İslâm anlayışında hükümlen olan nûr, mahiyeti gereği daimî ve kesintisiz illet; zulmet ise hakkı hakikati görmekten uzak düşünce olarak görülmektedir. Mutasavvıflar Tevhid inancının gereği olarak Allah'ın Nûr olduğuna ve her şeye kendi nûrunu vererek varlık ilkesini yarattığını belirtirler. İslam düşünürlerine göre nûr ve zulmet, karşıtların çatışması değil Haktan insana sudûr eden aydınlanma ve hidayete erdirici etkindir. Nûr, Allah'ın isimlerinden biri olarak Kur'ân-ı Kerim'de tenzihi açıdan idrak edebilme ve cehalet ile dalalet gibi zulmetlerden kurtulmayı vurgulamaktadır.

Mutasavvıflar nûru, gaflet ve zulmete karşı hareket edici unsur olarak marifet, akıl ve ilim nûru gibi derecelere ayırmaktadır. Allah'a yakınlık ve uzaklık ile ölçülebilen nûr ve zulmet kalbin hakikatleridir. Yaratılışın nûrlar hiyerarşisiyle anlamlandırılması ile mutlak nûr, tecelli eden ve şualarıyla onlara hayat verendir. Ontolojik anlayışta nûr, zahir olup tanımlanamayan tek hakikattir. Zuhurların kaynağı olan nûr varlığa yokluk ise zulmete tekabül etmektedir.

Allah'ın âlemi her an yeniden yaratması ile nûrunu ortaya çıkardığını savunan vesileci sudûr anlayışındaki mutasavvıflara göre karanlığın ezeliyeti yoktur. İnsan batıla düşmekle karanlıktadır/zulmettedir. Ancak nûra yaklaştıkça zulmetin etkisi yok olur. Nûrlar'ın nûru olan Allah'a yaklaşmaya imkân sağlayacak şey ise kalbin zulmet perdelerini yırtacak manevi hallere bürünmektir. Nitekim Gazzâlî 'Mişkâtü'l-Envar'da nûrânî vahdetlerle varlığı dolduran nûrânî akışın zulmet âlemini yok etmesinin yollarından bahsetmiş, Sühreverdî de bütün ışıkların birleşme noktası Nûru'l-Envar ile eşi benzeri olmayan gerçek nûrun Allah olduğu ve bütün nûrların O'ndan geldiğini belirttikten sonra bu nûra ulaşmanın hakikatlerini ifade etmiştir. Denilebilir ki Vahdet-i Vücûd anlayışında nûr, mutlak hakikat olan Allah'tan sudûr ile zuhur eder. İnsan beden yönü ile zulmet içerisinde ise de nûrun kaynağına doğru yükselmelidir. Mümkün âleme yansımayan nûr, zulmet sıfatını taşıyarak yok olmaya mahkûmdur. Nûr, Allah'ın bilgisidir. Bu bilgiye ulaşım zulmetten uzaklaşmak da keşf, ilham ve mükâşefe ile gerçekleşebilir.

⁴⁹ İsmail Velî, *Meşâriku-Şumusi'l-Envâr ve Meğaribi Hissihâ fi Mâ'na Üyuni'l Ülumi ve'l Esrar* (Mısır: y.y., 1978), 66.

⁵⁰ H. Hüseyin Top, *Mesnevî-i Mânevî Şerhi* (Konya: Rûmî Yayınları, 2013), 5/324-325; İsmail Velî, *Meşâriku-Şumusi'l Envâr*, 66-68.

⁵¹ Necm 53/11.

⁵² Sadreddin Konevî, *Kırk Hadis Şerhi*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kapı Yayınları, 2014), 514.

Hakk'ın yarattığı ilk nûrun Nûr-i Muhammedî olduğunu belirten mutasavvıflar için insan-ı kâmil, Hakk'ın nûrunun zuhur ettiği mercidir. Allah'ın isim ve sıfatlarının yansıdığı insan-ı kâmilin nefis mertebelerini geçerek zulumattan kurtulması ilâhi bir lütuf olarak zikredilmektedir. İnsan-ı kâmil aslında Müslümanın Allah'a yaklaşıncı nûrlanacağı O'ndan uzaklaşıncı kalbinin ve aklının karanlığa dönüşeceğini ifade eden prototipi temsil etmektedir. İnsan-ı kâmil bağlamında nûr; hayrın, hikmetin, sabrın ve her türlü iyi haslete eriştiren vesilenin adı iken zulmet ise kötü ahlak, cehalet, yalan ve küfre bulaşmaktır. İnsan-ı kâmilliğin zirvesi Hz. Muhammed'e yansıyan nûr gibi hakka gitmek, hidayet istemek, iman ve hikmet meşalesinin yanmasının istemek gece-gündüz yol almayı gerektirmektedir.

Ubûdiyet, Allah ile kul arasındaki köprüdür. İnsanın duygu-düşünce ve davranışlarında Allah'a teslimiyet ile O'na yaklaşması gerekmektedir. Allah'ın boyası ile boyanmak (sıbgatullah) kalbin nûrlarla dolmasının vesilesidir. Mutasavvıflara göre hiçbir zorlama, süflî gaye değil sadece Allah'a yapılan ubudiyetin mükâfatı keşif ve fetih nûrlarıdır. Kulluğu ölçüsünde de zulmetin aşağılık makamlarına atılabilir. Önemli olan insanın devamlı nûru araması ve bulduktan sonra cismânilikten kurtularak Hakk'ta fâni olmasıdır. Bundan dolayı zulmete/karanlığa ihtiyaç vardır. Allah'ın nûrunun zıddı olmamakla beraber âleme yansıyan nûrun zıtlıklarla keşfedildiğini de görmek mümkündür.

Belirtmek gerekir ki nur-zulmet hususunda özellikle vahdet-i vücûd anlayışına sahip bir takım mutasavvıfların kadim düalist dinlerin tasavvurlarından etkilendikleri görülmektedir. Özellikle sudûr ve insan-ı kâmil konularını insan-âlem ve Allah üzerinde oluşturdukları algı benzer özellikler taşımaktadır. Ancak süflîlerin bu anlayışları ciddi bir problem olarak karşımıza çıkmamaktadır. Çünkü bu meseleler mutasavvıflarca dinî bir inanç olmaktan öte felsefenin dil ve yöntemiyle ele alınan teorilerdir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Bu çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanmadığımı beyan ediyorum.
- 2. Çıkar Çatışması:** Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ediyorum.
- 3. Etik Beyan:** Bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyduğumu beyan ediyorum. Bu araştırmam için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 4. Teşekkür:** Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin kıymetli emektarları ve makaleyi değerlendiren hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Kaynakça

- Afifi, Ebu'l-Ala. *Muhyiddin İbn Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- Alıcı, Mehmet. "Şehrezûrî'de Gnostik Eğilimler", *Sühreverdî'nin Yeni Zerdüştlüğe Etkisi veya İsrâkî Zerdüştlük*. ed. M. Nesim Doru vd., İstanbul: Divan Kitap, 2015.
- Âştîyânî, Seyyid Celâleddîn. *Zertoşt: Mezdisna ve Hükümet*. Tahran: Şirket-i Tahran, 1974.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Temhîd fi'r-red 'ale'l-mülhîdeti'l-Mu'a'ttîla ve'r-Râfîza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*. thk. Richard Joseph McCarthy. Beyrut: Mektebetü'l-Şarkîyye, 1957.
- Bender, Cemşid. *Kürt Uygarlığında Alevilik*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1991.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*. çev. Ali Namlı vd., İstanbul: Erkam Yayınları, 2017.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbu'l-İrşad*. thk. Muhammed Yusuf Musa ve'l-Ahirun. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950.
- Çift, Salih. "İlk Dönem Tasavvuf Düşüncesinde Nûr Kavramı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 13/1 (2004), 139-157.
- Deutsch, Nathaniel. "Mandaean Literature". *The Gnostic Bible*. ed. Willis Barnstone. Marvin Meyer, Boston & London: Shambhala, 2003.
- Fârâbî. *Ârâu'l-Medîneti'l-Fâdila ve Mudâdduhâ*. Beyrût: Mektebetü'l-Hilâl, 1995.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed el-. *Mişkâtü'l-Envar*, çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Bedir Yayınları, 1994.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed el-. *İhya u Ulumi'd-Dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1973.
- Haug, Michael. *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*, ed. E. W. West, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1907.

- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, terc. ve şerh. Ahmet Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı vd., İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Izutsu, Toshihiko. *İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler*. çev. Ramazan Ertürk. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2010.
- Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Usûl'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdulcebbar. *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*. thk. Abdulhalîm Neccâr ve'l-Ahirun. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Tasavvuf Bahçeleri*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2014.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *Letâifu'l-İşârat*. thk. İbrahim Bişyûnî. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 2000.
- Komisyon. *Mu'cemu'l-Vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- Konevî, Sadreddin. *Kırk Hadis Şerhi*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Konevî, Sadreddin. *el-Fükûk fî esrâr-ı Müstenidati Hikemi'l-Füsûs*. ed. Dr. Assam İbrahim el-Keyyelî. Beyrût: Kitabi'n-Naşirun, 2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Muhammed Aruçi ve'l-Ahirun. Beyrut: Dâru Sadr, 2011.
- Mevlâna. *Mesnevî*. çev. Veled İzbudak. göz. geç. Abdülbaki Gölpınarlı. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2006.
- Mısrî, Niyazî-i. *Vahdetnâme*. haz. Arzu Meral. İstanbul: Revak Kitabevi, 2023.
- Nesefî, Azizüddin. *İnsan-ı Kâmil*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Okudan, Rifat. *Sühreverdî Maktûl ve İsrâkiliğin Dili*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2006.
- Pavry, J. D. Cursetji. *The Zoroastrian Doctrine of a Future Life From Death to the Individual Judgment*. Newyork: Columbia University Press, 1929.
- Plotinos, Enneadlar. çev. Haluk Özden. İstanbul: Ruh ve Madde, 2008.
- Şehristânî, Muhammed eş-. *Milel ve Nihal*. çev. Muhammed Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Sühreverdî, Şihâbeddin es-. *Hikmetü'l-İsrâk*. çev. Eyüp Bekiryazıcı vd., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015.
- Sühreverdî, Şihâbeddin es-. *Cebrail'in Kanat Sesi*. çev. Sedat Baran. İstanbul: Sufi Kitap, 2016.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin es-. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid Imrân Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Taberi, Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*. thk. Bashar İvad Ma'ruf ve'l-Ahirun. Kahire: Müessesetü'r-Risale, 1994.
- Tardieu, Michel. *Manichaeism*. çev. M. B. DeBevoise. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2008.
- Tekin, Dila Baran. *Mani ve Öğretileri*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Tirmizî, Hakîm et-. *Beyânü'l-farq beyne's-şâdr ve'l-ğalb ve'l-fu'âd ve'l-lüb*. thk. Yusuf Velid Meray. Müessetül Âli Beyt, 2009.
- Tirmizî, Hakîm et-. *Hatmü'l-evliyâ'*. thk. Osman İsmâil Yahya. Beyrut: Mektebetü'l-Kasûlukiyye, ts.
- Top, H. Hüseyin. *Mesnevî-ı Mânevî Şerhi*. Konya: Rûmî Yayınları, 2013.
- Turğay, Fatma. *İsrâkî Felsefeye Misâl Âleminden Bakmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvufun Dili*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Velî, İsmail. *Meşârîku-Şumusi'l Envâr ve Meğarbi Hissihâ fî Mâ'na Üyuni'l Ülumi ve'l Esrar*. Mısır: y.y., 1978.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2000.